

топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено / Сочиненное Афанасием Шафонским. В Чернигове, 1786 года / Издал М. Судиенко. – К.: в Университ. тип., 1851. – 672, XXII с.

22. Шерстюк В. В. Деякі аспекти селітроварного промислу московсько-польського порубіжжя в першій половині – середині XVII ст. / В. В. Шерстюк // Сіверщина в історії України. — 2011. – Вип. 4. – С. 149 – 152.

23. Шерстюк В. Сировинна база селітроваріння XVI-XVII ст. Східної Європи / В'ячеслав Шерстюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей у 2-х частинах / НДЦ «Часи козацькі, УТОПІК, Центр пам'ятокзнавства НАН України та ін. / ред. кол.: Титова О.М., гол. ред., Біляєва С.О., Виноградська Л.І. та ін. – К.: ТОВ НВП «Ферокол», 2012. – Вип. 21. – Ч. I. – С. 47-53 (Серія: «Бібліотечка «Часи козацькі»).

24. Шерстюк В. Характеристика способів видобування селітри у XVII-XIX ст. на теренах України // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 22. – У друці.

25. Щербань А. Історія селітроваріння в Опішному / Анатолій Щербань // Київська старовина. – 2009. – № 5-6. – С. 20-47.

26. Яремченко В. Професії та ремісничі спеціальності населення Полтавського полку у середині XVII століття (за писемними джерелами) / Віталій Яремченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей у 2-х частинах / НДЦ «Часи козацькі, УТОПІК, Центр пам'ятокзнавства НАН України та ін. / ред. кол.: Титова О.М., гол. ред., Біляєва С.О., Виноградська Л.І. та ін. — К.: ТОВ НВП «Ферокол», 2012. – Вип. 21. – Ч. II. – С. 36-50 (Серія: «Бібліотечка «Часи козацькі»).

Шерстюк В.В. Хронология и этапы развития селитроварения в Левобережном Поднепровье

В исследовании предпринимается попытка разработки периодизации развития селитроварного промысла на территории Левобережья в XVII-XIX вв. на основе документальных и археологических источников. Выделяется несколько способов производства селитры, определяется основное время и территория их использования.

Ключевые слова: селитра, селитроварение, селитряный майдан, селитряный завод, бурт, Днепровское Левобережье, новое время.

Sherstiuk V.V. Chronology and stages of development saltpeter production in the Left Bank Dnieper

The study seeks to develop periodization of saltpeter production in the Left Bank Dnieper in the XVII - XIX centuries on the basis of documentary and archaeological sources. determined several ways to produce saltpeter; and the time and the area of their distribution.

Key words: saltpeter; saltpeter production; saltpeter maiden, selitryany plant, shoulder; Left Bank Dnieper; New Age.

02.04.2013 р.

УДК 94(477.51) «16/19»:621.223.5

М.М. Хармак

ДО ІСТОРІЇ ВОДЯНИХ МЛИНІВ У БАТУРИНІ

У статті на основі ґрунтовних досліджень, опрацювання масиву джерел розглядається розвиток млинарського промислу на Посеймії. Автор намагається розкрити економічну структуру млинарського промислу Батурина і відтворити первинний історичний вигляд водяних млинів.

Ключові слова : водяний млин, Батурин, млинарський комплекс, гребля.

Тема млинарства в історичній науці залишається предметом дослідження для низки істориків та етнологів минулих століть і сьогодення. Вона висвітлюється у працях відомих науковців О. Компан «Міста України в другій половині XVII століття» та А. Будзан «Господарсько-промислові виробництва», етнологів В. Горленка та І. Бойка «Народна землеробська техніка українців». У 90-х роках XX ст. та на початку XXI ст. з'явилося кілька історичних та джерелознавчих розвідок М. Страшінця про українське млинарство у XVI-XVII ст. на українських землях. Серед праць сучасних істориків, які цікавляться дослідженням млинарства, є розвідки В. Масненка, В. Недяка, В. Мельниченка та ін.

У даній роботі автор намагається розкрити економічну структуру млинарського комплексу Батурина та відтворити його первісний вигляд.

Хліб називають основою життя. Про нього також кажуть, що Він «усьому голова». Справді, з давніх-давен хліб належав до основних харчових продуктів. А головний його складник – борошно, яке отримують розмелюванням зерна. Здавна зерно на муку мололи на зернотерках. Незрівнянно досконалішими й продуктивнішими за цей ручний пристрій були водяні млини, що поширилися на українських землях і, зокрема, на Лівобережжі, у середині XVI – на початку XVII ст. [1, 104].

Для України характерні два типи водяних млинів – стаціонарні (гребляні) і наплавні. Наплавні млини базувалися лише на великих річках, зокрема і на швидкоплинному Сеймі [2, 73]. Основою, на яку встановлювали саму конструкцію наплавного млина, були великі човни – баржі. Для стаціонарного млина вибирали таке місце, де на річці можна було б зробити греблю й подавати воду до колеса-привода, закріпленого на горизонтально встановленому валу. Коли колесо оберталося, відповідно обертався й вал, який через систему передач пускав у рух пристрій розмелювання зерна. Стаціонарні водяні млини, залежно від системи привода, тобто подачі води до колеса, поділялися на пристрої з верхнім і нижнім боєм. У млинах з нижнім боєм, що називалися підсубійними, підсубійниками, підслідниками, колесо-привод оберталося під тиском течії, а в млинах з верхнім боєм (коречних, корчаках) приводилося в рух водою, що жо-

лобами подавалася зверху й спадала на лопаті-ковші. Далі принцип дії механізму однаковий для всіх типів млинів. Закріплене на другому кінці вала палешне колесо, по ободу якого ритмічно розміщені кулачки (дерев'яні зуби), надавало рух веретену, зачіпаючи кулачками цівки баклуші, закріпленої на вертикальному металевому стрижні. З рухом вертикального валу оберталося верхнє жорно. Спідній камінь не рухався. Над жорнами був кіш для зерна, а борошно висипалося в спеціальний відсік. Весь механізм молоття зерна встановлювали на невисокому помості. Потужність водяних млинів вимірювалася кількістю кіл і становила від одного до дванадцяти.

Конструктивно-технічне й архітектурне вирішення будівель водяних млинів не мало істотних відмінностей порівняно з традиційними способами народного будівництва в тій чи іншій місцевості. Відповідно до місцевих умов корпус млина міг мати зрубну або каркасну конструкцію, рідко – муровану. Покривали їх найчастіше соломною чи гонтом. Інколи в будівлі, окрім приміщення для механізму, робили також житлову кімнату з піччю та двома віконцями. Там жив мірошник або ночували люди, очікуючи своєї черги молоти зерно [3, 179].

Перші згадки про водяні млини у Батурині датуються 1636 р.: «...у Києві та на його околицях було 18 діючих водяних млинів, а у районі Батурина – 12...» [4, 113]. Згідно перепису про численність населення Лівобережної України, що підлягало оподаткуванню, станом на 1666 р. переписувачі зареєстрували у Батурині і навколо міста 7 міщанських і 5 козацьких млинів [5, 70]. В добу гетьманування І. Мазепи їх кількість збільшується до 33. Зокрема дослідник С. Павленко згадує про 30 спалених млинів московськими військами у 1708 р. [6, 104]. О. Лазаревський, описуючи батуринську сотню, дає дані з опису міста за 1726 р.: «...криме того к посполитому населению Батурина принадлежали мельники и мерочники..., которые у мельниц Батуринских живут ... – 82 двора» [7, 258]. Це була найбільша кількість млинів в Україні після Остра та Києва. За часів гетьманування К. Розумовського на р. Сейм та її рукавах діяло до 18 млинів: «На реке Семи имеется плотина, на которой мельничих амбаров разных владений 18 и в них кол 51, да машин две о шести колах...» [8, 266]. Наприкінці XIX ст. переписувачі зареєстрували у Батурині «...по обществу государственных крестьян – 25 водяных мельниц ...» [5, 291-298].

Водяні млини у Батурині були переважно зрубними будівлями, з механізмом нижнього бою, тобто вода біла на колесо знизу. За свідченням жителя Батурина Івана Григоровича Бондаренка, 1938 р. народження, після війни у Батурині діяло 3 водяні млини. Він дає їх детальний опис. Млини стояли у руслі р. Сейм на палях над водою на висоті 1,5 м. Висота млина була 3 м, ширина – 4 м, а довжина – до 5 м. У воду опускались

два колеса з лопатями. Колеса мали діаметр близько 2 м. Млин ділився на 2 приміщення [9, 1].

Будівництво млина обходилося досить дорого – доводилося насипати спеціальні греблі, виготовляти устаткування, купувати млинарські кола. З купчого акту, укладеного в міській ратуші Батурина 13 грудня 1692 р. на продаж водяного млина між Я. Бутченком та С. Павичем, дізнаємося, що середній за розміром млин наприкінці XVII ст. коштував «1600 золотих лечбою польскою добрые монеты» [5, 94]. А з відомості про промислові заклади Батурина від 7 серпня 1898 р. ми дізнаємося, що два кола «водяной мельницы» коштували «1000 рублей...», три кола, відповідно, 1500 [5, 291-298]. Вкладати у цей промисел такі кошти могли лише козацька старшина, монастирі, багаті селяни, козаки і міщани. Представники середніх верств населення, не маючи змоги самостійно займатися ним, об'єднувалися у групи по кілька чоловік. Перепис населення 1666 р. та відомість про промислові заклади Батурина за 1898 р. це підтверджують: «...дак городу Батурина на реке Сейм гребля на первой гребле млин трех колесах хлебомельных да валюшня.. а держит млин мещанин Иван Зворика да Степан Яковлев... Другая гребля, а на гребле млин, а в нем три колеса хлебомельных да валюша, а держат тот млин Яцко Бучка да Лаврин Самойлов... [5, 70]. «Савва и Марк Загорюльки 1/9 часть водяной мельницы... Григорий Панабратцов 1/3 часть кола водяной мельницы...» [5, 291-298].

Млини у XVII-XIX ст. також являли собою цілий комплекс промислових закладів: млини на збіжжя, круподерні, валюші, тартаки, папірні, порохові млини, рудні та гамарні – все це було пов'язано з млинарством. Тобто з їх допомогою не тільки мололи збіжжя, а й дерли просо, валяли сукно та повсть, пиляли лісоматеріал. В роки гетьманування К. Розумовського на території Батурина функціонувала суконна мануфактура. «Валяние» сукна відбувалось на спеціальній машині – сукновальному млині, що розташовувався на р. Сейм. Він мав вигляд водяного млина «о девяти валюшных гніздах, о двух водяных колах» [10, 410]. За період з 1810-1845 рр. головна сукновальня зазнала реконструкції: до неї добудували одне колесо і тепер вона мала 3 колеса на 16 гніздах [10, 410]. Цей млин працював лише влітку та восени. Взимку робота припинялась. Щоб виробництво працювало протягом усього року, були побудовані ще 3 великі млини-сукновальні на ставках, де було вдосталь води. Один з них знаходився в урочищі Шовковиця [10, 411]. У 1755 р. завершилось будівництво «машинно-пильной мельницы» (тартака) за проектом відомого фахівця у цій справі німця І. Гіржбергера. У 1760 р. І. Гіржбергер керував вимощуванням греблі й на річці Шовковиця біля Батурина та будівництвом цегляного водяного млина на 3 камені [10, 406].

Масове будівництво водяних млинів, потреби періодичної заміни жорен викликали зростання

Околиці Батурина. Водяний млин. Поч. XIX ст.

попиту на жорновий камінь. Останні завозилися до Чернігівського повіту з Глухівського [11, 99]. Їх видобували на родовищах села Кочерги та хутора Курдюмівського. В цьому кар'єрі «ежегодно добывается каменя на сумму 5000 рублей серебром. В каменоломнях изготовляют жернова различных размеров, ценою от 50 до 300 рублей... Жернова пользуются большою популярностью и даже вывозятся за пределы губернии» [12, 240]. Для виготовлення жорнова «... употребляются лучшие сорта песчаника, наиболее кристаллические, называемые «лединистым, занозистым» [12, 240]. Ціна такого млинового каменя коливалась «от 100 до 250 рублей» [13, 361]. А у «Военно-статистическом обозрении Российской империи...» за 1851 р. автори зазначають, що «в Черниговской губернии за пару жерновых камней, смотря по величине их, платят на месте от 5 до 15 рублей серебром...» [11, 99]. Дослідники подають відомості й про професії, які побутували на Лівобережжі у XVIII-XIX ст. Це «камніки» або жорновіки – спеціалісти, що займалися виготовленням та ремонтом жорнових каменів до водяних млинів, та спеціалісти по будівництву млинів і гребель [14, 175-179].

Водяні млини за формою власності поділялися на козацькі, селянські, поміщицькі та монастирські. За переписом Батурина за 1666 р. дізнаємось: «...и всех мещанских к городу Батурину на реке Сейм и на реке Шелковице на 4 греблях – 7 млинов... да казацких на той же реке 5 млинов...» [5, 71]. В маєностях Крупицького монастиря наприкінці XVII – початку XVIII ст. діяло до 10 водяних млинів [4, 113].

Незважаючи на значні витрати, пов'язані з ремонтом млинового устаткування та наймом робітників, млинарський промисел був досить прибутковим. Заробіток мірошника визначався «мірчуком». У середині XIX ст. на Лівобережжі мірошник одержував мірчук у розмірі 10 % зерна, призначеного для помелу [15, 19]. А як зазначає дослідник М. Страшінець, водяний млин на одне

жорно у середньому на добу виробляв від 68 до 70 пудів муки, а за рік – 12200 [16, 28]. З доповіді начальника Чернігівського повіту від 17 жовтня 1897 р. за № 6540 ми дізнаємось, що власники Батуринських водяних млинів «доход с каждого постава получали не менее 100 рублей в год...» [17, 317].

За помел з кожного водяного млина брались податки «військова мірочка», «на мещан на место», «на ратушу», «в государевы житницы» [5, 70]. У приходних книгах за 1724 р. зафіксована кількість податку, який збирався з Батуринських мірошників: «...с мельниц разных владельцев под Батурином на реке Семи поколющины – 51 руб. 80 коп.; с мельниц весняных с кол поколющины – 12 руб. 60 коп.; с валюш на реке Семи под Батурином – 5 руб. 50 коп... Во время торгов поковшевого с мельниц: ржи – 99 четвертей 5 четвериков; пшеницы – 10 четвертей 6 четвериков; гречи – 16 четвертей 7 четвериков; ячменю – 5 четвертей 3 четверика; пшена – 3 четверика. Итого – 263 четверти» [18, 306-313].

Власники водяних млинів могли оскаржувати кількість податку і після розгляду інспектором справи, відсоток коливався. У зверненні власників Батуринських водяних млинів до Конотопської повітової управи від 17 жовтня 1897 р. зазначалось про зменшення податку на водяний млин на 20 % від зазначеної норми оподаткування у зв'язку зі зменшенням доходів [17, 317].

На основі аналізу архівних та опублікованих джерел ми можемо сказати, що млинарський промисел, як один із найбільш прибуткових, знаходився під контролем спочатку гетьманської адміністрації, а пізніше – волосного правління та повітової земської управи. Будівництво, передача чи звільнення з оренди млинів здійснювалося лише з її дозволу.

На жаль, до наших часів жоден з водяних млинів не дійшов. У 1765 р. згоріла лісопильня [10, 408]. Після смерті Андрія Розумовського занепадає й суконна мануфактура, а разом з нею й валюші. В кінці XIX – середині XX ст. кількість водяних млинів зменшується. Більша частина гребель на річці Сейм була розібрана, а самі млини практично зникли.

Обстеження річкової долини, спілкування зі старожилами містечка, робота з документами дозволила встановити приблизну карту розташування водяних млинів у Батурині на р. Сейм. Млинарський комплекс розпочинався у рукаві річки в районі Батурина, а закінчувався біля с. Обмачів. Про їх розташування нам нагадує і місцевий топонім «На машині», де й були географічно розташовані водяні млини для перемолу зерна тощо. За свідченнями Олександра Лаврентійовича Дорошенка, 1928 р. н., у руслі Сейму в районі містечка стояли водяні млини. Було й 2 валюші, в яких валяли сукно. На млини торговці носили горілку і вимінювали у мірошників на муку. Коли млини запусіли, то у них влаштувала

вечорниці батуринська молодь [19, 1].

Зі свідчень Ольги Степанівни Стадник, 1919 р. н., ми дізнаємось, що у довоєнні роки у Батурині було 12 млинів. Їх ще називали «клітками». Мірошниками були Данило Пур, Сергій Гурченко, Корній Москалець, Родіон Домашенко, Павло Горбань, Степан Стадник. Всі млини будувалися в зруб, мали вигляд комори. Навесні, в березні, перед повінню, млини розбирали і вивозили подалі від річки. Через 200-300 м за одним млином ставили інший. У приміщенні млину знаходилась комірчина для мірошника. На підлозі стояли ваги. Мірошник за роботу брав й собі помел. До Батурина помолоти зерно приїздили люди з Красного та Митченка. Під час колективізації млини у власників відібрали й передали до колгоспу [20, 1].

Микола Якович Новохацький, 1919 р. н., згадує про особливості будівництва гребель у руслі Сейму. Їх будували із лози, яку в'язали тросом і прикріплювали до дна рукава кілками. Лоза була фундаментом греблі, накладена до дзеркала води, а на неї насипалась земля. Довжина греблі становила 150-200 м, ширина – 2-3 м. У воді, біля греблі, на дні лежала дубова скриня з двома бортами і днищем. Вода йшла по ній і не розливалась на боки, потрапляючи на лопаті колеса. Скриня розташовувалась під самим колесом. За греблею безперервно стежили й досипали її [21, 1].

Зі спогадів Надії Іванівни Чухно, 1924 р. н., ми дізнаємось, що водяні млини у Батурині розташовувались навіть на озерах та ставках. Надія Іванівна добре пам'ятає водяний млин, що стояв на озері «на краю Кочубеївського парку» [22, 1].

Одне з жорен від водяного млина було передане співробітникам НІКЗ «Гетьманська столиця» місцевими жителями. Експонат вагою 400 кг має розмір 1,5 м у діаметрі. Жорно виготовлене з каменю – кристалічного «льодянистого» піщанику. Воно має поперечні канавки-насічки для висипання помолу, отже у конструкції млина розміщувалось на споді і було нерухомим. Ці насічки робились спеціальним, дуже міцним, з якісної сталі молотком – оскардою, який загартувували в ковальському горні. Ближче до центру каменя насічки були глибшими, до країв – дрібнішими. Таким чином зерно під час обертання каменя, рухаючись канавками за рахунок відцентрованої сили, перетиралось на борошно або обмішку. Відстань між каменями також регулювалась спеціальним пристроєм для отримання різних видів помелу: верхній камінь для цього піднімався або опускався за допомогою коромислоподібного важеля – «козла». Цей же камінь знімали при зношуванні насічок і кували оскардою [23, 76].

Отже, історичні джерела, дослідження місцевості, спогади старожилів та перекази дозволяють підтвердити існування на території Батурина потужного млинарського комплексу,

Околиці Батурина. Млинарський комплекс. Поч. XIX ст.

дають змогу розкрити його економічну структуру, відтворити первісний вигляд млинарських споруд.

Посилання

1. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Кумицький О.С. Народна землеробська техніка українців. – К., 1971. – 163 с.
2. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма. – М., 1970. – 144 с.
3. Будзан А.Ф. Господарсько-промислові виробництва // Бойківщина. – К., 1983. – С. 128-129.
4. Борисенко В.Й. Соціально економічний розвиток Лівобережної України у другій половині 17 ст. – К., 1986. – 264 с.
5. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін. Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів, 2009. – 780 с.
6. Павленко С. Загибель Батурина. – К., 2007. – 267 с.
7. Лазаревський О. Описание старой Малороссии. – Т. 2. – К., 1893. – 559 с.
8. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781) / підготовка до друку та передмова П. Федоренка. – К., 1931. – 410 с.
9. Спогади Бондаренка І. м. Батурин. – БРІМ. – ПД. – інв. № 2337.
10. Терех М.І. Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII-XIXст.) // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / Упорядник В. Коваленко. – К., 2008. – С. 400-427.
11. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.12. Ч.2. Черниговская губерния. – СПб., 1851. – 194 с.
12. Календарь Черниговской губернии на 1894 год. – Ч., 1893. – 328 с.
13. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Составил М. Домонтович. – СПб., 1865. – 796 с.
14. Компан О. Міста України в другій половині XVII століття. – К., 1963. – 386 с.
15. Масненко В. Млинарство, млини, мельники...// Український млинологічний журнал. – К., 2011. – № 1. – С. 14-19.
16. Страшинець М. Технічне обладнання водяних борошномельних млинів України 16-17 ст. // Вісник ТДТУ. – 1996. – № 1. – С. 25-29.
17. Журнали XXXIII очередного Конопотского уездного земского собрания с 20 по 23 октября 1897 г. – Конопот, 1898. – 448 с.
18. Мазепина книга Упор. І. Ситий – Чернігів, 2005. – 524 с.

19. Спогади Дорошенко О.Л., м. Батурин. – БІМ. – Кв. № 53.
 20. Спогади Стадник О.С. – БІМ. – Кв. № 76.
 21. Спогади Новохацького М.Я., м. Бахмач. – БРІМ.-ПД. – Інв. № 2343.
 22. Спогади Чухно Н.І., м. Батурин. – БІМ. – Кв. № 48.
 23. Стрикун Т. Технічно-конструктивні характеристики млинів...Бахмаччини // Український млинологічний журнал. – 2011. – № 1. – С. 76-80.

Хармак М.Н. К истории водяных мельниц в Батурине

В статье на основе обстоятельных исследований, проработки массива источников рассматривается развитие мельничного промысла на Посеймье. Автор пытается раскрыть экономическую структуру мельничного промысла Батурина и воспроизвести первоначальный исторический вид водяной мельницы.

Ключевые слова: водяная мельница, Батурин, мельничный комплекс, дамба.

Kharmak M. M. The history of watermill in Baturyn

On the basis of thorough analysis of different sources the development of mill trade in Poseimiia is studied in the article. The author tries to reveal the economic structure of watermill trade in Baturyn and to show the first historical image of watermills.

Key words: watermill, Baturyn, watermill complex, weir.

28.02.2013 р.

УДК 94(477):2-283+7.04

**М.Ф. Дмитрієнко
О.Б. Походзяца**

«Ім'я славетного гетьмана І. Мазепи житиме вічною славою в пам'яті нашого народу, бо він хотів дати змогу розвинути у повній свободі усі його безмежні можливості...»

Пилип Орлик

**ІКОНОГРАФІЯ ГЕТЬМАНА
ІВАНА МАЗЕПИ У ВІТЧИЗНЯНИХ ТА
ІНОЗЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ**

Автори статті розглянули іконографію гетьмана Івана Мазепи та провели порівняльний аналіз зображень, створених різними мистецькими школами. Одночасно визначено найбільш достовірні зображення, що дають уяву про нього як про людину і державного діяча. Особливу увагу було приділено питанню сприйняття образу гетьмана в соціумі його сучасниками та наступними поколіннями через призму мистецької спадщини вітчизняних та європейських художників.

Ключові слова: іконографія, портрет, гетьман, козацька держава, український та європейський живопис.

Питання іконографії гетьмана І. Мазепи є одним з найактуальніших на сьогоднішній день. За останні два десятиріччя цій темі присвячені десятки наукових праць, однак з новими відкриттями постають нові запитання, обґрунтовані необхідністю детального вивчення походження творів, їх

художніх особливостей, створення та датування. До сьогодні дослідники не полишають розвідок стосовно достовірності наявних портретів гетьмана, висловлюючи нові бачення із цього приводу, додаючи нові методи дослідження. Іноді відомі нам зображення гетьмана так різняться між собою, що видаються за різних осіб, на що впливає своєрідність мистецьких шкіл, регіону та часу створення.

Переходячи безпосередньо до розгляду питання про іконографію І. Мазепи у вітчизняних та іноземних пам'ятках мистецтва, слід відмітити, що її оцінки багато в чому суперечливі, як і сама особистість гетьмана. У статті за 2007 р. «Портрети гетьмана І. Мазепи: ідентифікація образу та іконографічний аналіз зображень» нами вже була зроблена спроба віднайти та визначити достовірні зображення І. Мазепи. Були проведені ґрунтовні розвідки іконографії гетьмана та класифікація зображення за таким принципом: 1) західноєвропейські прижиттєві портрети; 2-3) прижиттєві портрети вітчизняних майстрів 4) копії портретів ХІХ ст.; 5) портрети та сюжети романтичного жанру [25, 242-284]. Можливо у статті були висвітлені не всі питання іконографії І. Мазепи, однак вона викликала певний резонанс та підштовхнула вітчизняних дослідників «у відповідь» провести ряд наукових пошуків (праці О. Ковалевської, С. Павленка та ін.). У цій статті авторами крім іконографічних розшуків буде звернено увагу на типи портретів гетьмана: лицарські, ктиторські, родинні та портрети-образи, що визначить їх функціональну приналежність у соціумі. Розглянемо зображення гетьмана в живописі, іконописі, та графіці.

Складність у вітчизняній іконографії І. Мазепи виникає у тому, що після оголошення його зрадником та накладення анафемі портрети гетьмана знищувалися. У листопаді 1708 р. О. Меншиков наказав нашвидкуруч збудувати шибеницю й принести з батуринського палацу портрет гетьмана. Під захоплені вигуки п'яних стрільців на очах у пов'язаних до купи бранців зображення гетьмана «повісили... посеред города Батурина». Гетьманську резиденцію у Батурині розграбували й спалили вщент. Такої ж долі зазнали численні маєтки гетьмана й навіть церкви, де були його зображення як благодійника [38, 363]. Натомість слід звернути увагу на іноземні джерела, які можуть відіграти неоцінену роль для відтворення його образу.

На сьогодні нам відомо декілька десятків зображень гетьмана І. Мазепи в музейних зібраннях України, Росії та Європи, однак достовірних, тих, що із певністю можна приписати гетьману, одиниці. Використаємо у статті найбільш вірогідні зображення І. Мазепи, простежимо відмінності передачі його образу, виконані різними мистецькими школами. Разом із порівняльним методом дослідження для відтворення образу портретованого важливі